
А. В. Симоненко
САРМАТСКИЕ ВСАДНИКИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

2-е изд. Киев: Видавецъ Олег Філюк, 2015, 466 с.; илл.

У військовій археології та військовій історії досить рідко видаються комплексні монографії, які здатні закрити певну проблему на тривалий час — принаймні до часу відкриття нового масиву джерел і виникнення необхідності їх нового комплексного опрацювання. В радянські часи зразками таких досліджень можна назвати, зокрема, працю Г. Мелюкової про скіфське озброєння (Мелюкова 1964) (щоправда, доповнену Є. Черненком в окремих монографіях, присвячених обладункам та лукам скіфів: Черненко 1968; Černenko 2004) чи тритомне видання А. Кірпицькіна про давньоруське озброєння (Кирпичников 1966—1971) (продовжене ним хронологічно в окремому виданні: Кирпичников 1976). В сарматській тематиці на таку комплексну працю в СРСР могла б претендувати монографія А. Хазанова (Хазанов 1971), якби не дві обставини: характер праці (нариси) і пізніша еміграція автора, що поставила дослідження фактично у нелегальний статус. Так сталося, що ані мені, якому ще в дитинстві пощастило бути знайомим з книжкою А. Хазанова з шикарної батькової домашньої бібліотеки, ані автору рецензованої праці тривалий час не було відомо про цю заборону. Про останній факт Олександр Симоненко згадав у післямові до сучасного перевидання дослідження А. Хазанова, що вийшло у 2008 р. (Симоненко 2008, с. 239). Проте, оскільки археологія є дуже динамічною наукою, вже на момент свого перевидання праця А. Хазанова, на жаль, застаріла. За десятиліття, що минули з моменту її першої публікації, вітчизняними і закордонними сарматологами було переглянуто сарматську хронологію та зроблено безліч нових відкриттів, що поставили перед наукою необхідність нового комплексно-

го дослідження сарматського озброєння. Саме про нього і піде мова в даній рецензії.

Монографія «Сарматские всадники Северного Причерноморья» присвячена військовій справі сарматів II ст. до Р. Х. — IV ст. від Р. Х. на території України і Молдови. Проблема вирішується автором шляхом розгляду окремих типів озброєння (мечів і кінджалів, списів і дротиків, луків і стріл, натільного обладунку і шоломів, а також щитів), кінського спорядження, комплексу озброєння і головних принципів військової справи. Основною географією дослідження виступають землі Причорномор'я і Приазов'я (від гирла Дунаю до гирла Дону), проте при розгляді важливих, а подекуди і спірних питань походження, хронології і атрибуції пам'яток сарматського часу автор справедливо виходить за ці межі, торкаючись, наприклад, захисного озброєння чи кінського спорядження населення Північного Кавказу чи басейнів Дону і Волги.

Замість переказу основного змісту роботи у рецензії хотілося б зупинитися на важливих, на мою думку, моментах цього дослідження. Так, у своїй монографії О. Симоненко використав власну класифікацію наконечників списів, що відображає специфіку цих знахідок з Північного Причорномор'я, на відміну від класифікації А. Хазанова. Остання також не враховує деякі наконечники, знайдені археологами після публікації «Очерков». Також автор приділив чимало уваги питанням довжини і способам бойового використання сарматських списів. Щодо першого, О. Симоненко справедливо відмічає неможливість при наявному стані джерел вирішити питання однозначно: сарматський спосіб покладення списів у могили, відсутність підтоків у сарматських списів і умовність іконографії не залишають іншої альтернативи, ніж припускати існування списів довжиною 2,5—3,0 м. У другому випадку автор відзначив складність (а в деяких варіантах і неможливість) практичного втілення т. зв. «сарматської посадки» вершника з довгим списом. Її О. Симоненко вважає лише іконографічним каноном, а єдиним нововве-

* ПАПАКІН Артем Георгійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ORCID 0000-0001-7251-2388, artempapakin@knu.ua

денням сарматів у кавалерійську справу — масове використання в бою списоносців.

Систематизація даних щодо панцирів сарматського часу на великій території Східної Європи (на жаль, українські і молдовські археологічні комплекси бідні на залишки обладунків) дозволила автору зробити ряд важливих висновків. Так, автор зробив аргументоване припущення щодо конструкції бронзового панцира з Грушевського могильника (Ростовська область, Росія): він міг захищати лише передню частину торса воїна, при цьому п'ятикутні лусочки покривали його верхню, а довгі прямокутні пластини — нижню частину обладунку. Також О. Симоненко вказує на аналогії деталям лускатих обладунків, знайдених у похованнях біля Зубова Хутора, Воздвиженської, Височино і Нікольське, і робить висновок, що вони належали до римських комбінованих панцирів *logica plumata*. За автором, обладунки з перших двох згаданих пам'яток могли потрапити до союзників Фарнака сіраків під час римсько-боспорської війни у 48—47 рр. до Р. Х., а з інших двох — також у цей само час, проте довго використовувалися, перш ніж потрапити в могили у другій половині I ст. від Р. Х. Далі, О. Симоненко виділяє інший тип комбінованого панцира сарматів: одна частина його складалася з нашитих на основу дрібних лусочок зі сферичними опуклостями, друга була покрита великими прямокутними пластинами, третя — вузькими дугоподібними пластинами. В цьому випадку автор також запропонував свою, обґрунтовану реконструкцію обладунку: груди захищалися лускатим набором, нижче якого розмішувалися великі пластини, а дугоподібні обрамляли отвори для рук. У кольоровій вклейці до книги вміщена авторська художня реконструкція, що показує воїна в такому обладунку. Щоправда, наявність на реконструкції під таким обладунком кольчужної сорочки виглядає сумнівною: кольчужні фрагменти й окремі кільця зі станиці Тифліська, опубліковані Е. Ленцом (Ленц 1902, с. 123—124)¹, не мають чіткої прив'язки до згаданого комбінованого панцира (як припускає О. Симоненко, з кургану 40 між станицями Казанська і Тифліська). Сама можливість використання сарматами подвійного обладунку, або ж кольчужного подолу та рукавів на комбінованому панцирі, якщо було зображено їх, на жаль,

¹ Судячи з конструкції шматків кольчуги (ряди цільних і клепанних кілець) і розмірів кілець (4,0—6,0 мм у діаметрі, 1,0—1,5 мм товщиною), вони можуть походити від римських обладунків *logica hamata*, що мали подібні характеристики.

не обговорюється автором на сторінках рецензованої монографії.

Чи не найбільшу увагу з-посеред інших видів озброєння автор приділив східноєвропейським шоломам сарматського часу. Частина з описаних у монографії знахідок була раніше введена у науковий обіг самим автором, але більшість, вперше опублікована іншими археологами переважно у промальовках, отримали в монографії О. Симоненка детальні описи, ілюстровані якісними фотографіями. Зайвим буде зазначити, що автор детально розглядає проблеми хронології та культурної атрибуції кожного з цих екземплярів.

Загалом вражає розмах проблем хронології й атрибуції сарматських пам'яток, які ставить (і обґрунтовано вирішує) О. Симоненко. Серед них: походження клинків з серпоподібним наверхшам прохоровського типу; час появи кинджалів і мечів з кільцевими наверхшамми; способи носіння мечів у піхвах з нефритовими скобами; час появи у сарматів кольчуги; час і шляхи потрапляння у Північне Причорномор'я псевдоаттичних шоломів, шоломів типів Монтефортіно та Пілос (Конос), а також варварських шоломів сарматського часу; хронологія вудил з хрестоподібними насадками і псалій; місце розміщення блях на кінській вузді; вигляд і конструкція сарматських сідел, не представлених в археологічному матеріалі.

Безперечним достоїнством видання є те, що автор чітко висловлює свою позицію в спірних питаннях атрибуції і датування артефактів — а їх у вітчизняній археології сарматів чимало. Серед таких проблемних аспектів сарматознавства в рецензії слід згадати в першу чергу датування і культурну атрибуцію шоломів типу Монтефортіно. У фаховій літературі існує дискусія з приводу часу і шляхів їх потрапляння до Причорномор'я. Також немає одностайної думки, хто міг носити шоломи типу Монтефортіно в цьому регіоні: кельти-бритолаги, сармати чи пізні скіфи (Шиллов 1978, с. 109—111; Treister 1991, р. 77; Раев, Симоненко, Трейстер 1990, с. 128; Трейстер 1992, с. 37—50; Зайцев 2007, с. 101—108; Казакевич 2009, с. 19—25). О. Симоненко підкреслює в своїй монографії, що найближчі аналоги причорноморським знахідкам з Іспанії датуються III—I ст. до Р. Х., проте їхнє потрапляння у досліджуваний регіон пов'язане з Мітрідатовими війнами. Типологічна близькість як шоломів з Північного Причорномор'я між собою, так і іспанським знахідкам, змусила автора монографії прийти до висновку, що шоломи Монтефортіно могли бути привезені іспанськими союзниками Мітрідата і

подаровані чи продані сарматам. У новітній статті, присвяченій близькосхідним виробам у сарматів, О. Симоненко повторив цю версію, однак додав до ймовірних одержувачів подарунків чи товарів, крім сарматів, ще й галатів (Симоненко 2016, с. 166).

У своїй монографії О. Симоненко уточнив датування і таких відомих знахідок, як бронзові пластини з Нікополя. Налобники з округлим верхом і низом у формі півмісяця, а також бронзові пластини трапецієподібної форми з фігурним краєм тривалий час залишалися датованими VI ст. до Р. Х. і розглядалися в якості кінського обладунку. Є. Черненко, зокрема, використав ці знахідки для обґрунтування існування у скіфів важкої кавалерії — праобразу катафрактаріїв (Черненко 1971, с. 37). Водночас О. Симоненко, порівнявши ці артефакти з подібними знахідками в Криму і на Північному Кавказі, встановив, що такі кінські налобники і нагрудники в кочовиків з'явилися, скоріше за все, лише у III ст. і побутували до кінця II ст. до Р. Х.

Звертається автор і до проблемного питання атрибуції так званих «клинків з виїмками» — специфічної зброї, поширеної на Північному Кавказі, в Криму, Подніпров'ї та у сусідніх регіонах. В науковій літературі немає одностайності щодо походження цих клинків, їхнього призначення та функцій вирізів біля п'яти клинка. О. Симоненко наводить основні положення наукової дискусії з цих питань та підкреслює спостереження, які він вважає найбільш обґрунтованими. Такими автору рецензованої монографії видаються, зокрема, реконструкція М. Левадою дерев'яного руків'я зі шкіряним ремнем (яку О. Симоненко уточнює деякими деталями) та спосіб розміщення цієї зброї на перев'язу на грудях, запропонований І. Гарбузом. Щодо призначення клинків, О. Симоненко вважає їх «звичайними кинджалами». На жаль, у монографії не розглядається версія інтерпретації клинків у якості універсальних, придатних для фіксації як на деревку, так і на короткому руків'ї. Ця версія була розвинута в останній час М. Казанським (Казанский 2014, с. 108—109) та Я. Лебединським (Lebedynsky 2014, р. 123—124) і обґрунтовується як різною орієнтацією клинків у похованнях, так і етнографічними аналогіями причорноморським «клинкам з вирізами» — т. зв. «beavertail daggers» корінного населення Північної Америки. Клинки, які продавали їм європейські колоністи, використовувалися в якості як кинджалів, так і наконечників списів. Цікавим і, ймовірно, перспективним для вирішення призначення клинків є дані І. Храпунова про

можливі залишки дерев'яного древка довжиною 0,55 м в похованні біля с. Лимарівка (Храпунов 2010, с. 541). Якщо інтерпретація залишків дерева як древка такої довжини правильна, то до двох можливостей вирішення функцій «клинків з вирізами» (кинджали чи списи) можна додати ще одну — короткі списи, які також мають етнографічні паралелі, проте не в північноамериканському, а в південноафриканському матеріалі (наприклад, короткі списи африканських зулусів з черешковими наконечниками). Важливим для вирішення проблеми походження цієї зброї є спостереження О. Радюша — усі досліджені ним «клинки з вирізами» з території Подніпров'я, Північного Причорномор'я і Північного Кавказу він вважає уламками довгих мечів: на це вказують і різні розміри цієї зброї, і різна форма січення клинків, і збережена заточка на утворених вирізами біля п'яти клинка зубця (Радюш 2014, с. 236, 242). На жаль, стаття О. Радюша вийшла майже одночасно з рецензованим дослідженням О. Симоненка, тому останнє цю версію не враховує.

У завершальній главі книжки О. Симоненко узагальнює викладений вище аналіз археологічних знахідок та даних інших джерел, викладаючи своє бачення військової справи сарматів Північного Причорномор'я. Досконала обізнаність з археологічним матеріалом дозволила автору дійти обґрунтованих висновків щодо комплексу озброєння сарматів у різні історичні періоди, складу війська і тактики сарматів. Одним із них став висновок про проблемність виділення катафрактаріїв серед сарматських вершників: по-перше, немає підстав вважати, що сармати використовували списи, довші за 3 м, і в реальності (а не лише в іконографії) користувалися спеціальною «сарматською» посадкою; по-друге, археологічні матеріали не дають підстав говорити про широке поширення у сарматів обладунків — вони потрапляли до сарматів нерегулярно, а для деяких історичних періодів (пізньосарматського часу) їх не виявлено взагалі; нарешті, Тацит і Павсаній пишуть про обладунки у сарматських вершників, але не про сарматських катафрактаріїв.

О. Симоненко — найбільший фахівець в сарматській археології — зміг узагальнити інформацію про предмети сарматського озброєння і кінського спорядження як ніхто інший. Загалом, рецензована монографія є настільки важливою позицією вітчизняної історіографії, що без використання її положень не може обійтися жодне дослідження пам'яток сарматського часу не лише в Україні, а й у сусідніх державах. Важ-

ко уявити, що настільки якісне і комплексне дослідження зможе замінити якась інша робота принаймні найближчі кілька десятиліть.

- Зайцев, Ю. П. 2007. Шоломи типу Монтефортіно і галатський некрополь у Богазкеї: один казус у вітчизняній сарматології. *Археологія*, 3, с. 101-108.
- Казакевич, Г. М. 2009. Про етруссько-італійські та кельтські шоломи у північному Причорномор'ї. *Археологія*, 3, с. 19-25.
- Казанський, М. 2014. Гелон с косой: о древковом оружии эпохи переселения народов. *Stratum Plus*, 6, с. 105-111.
- Кирпичников, А. Н. 1966-1971. *Древнерусское оружие*. Вып. 1-3. Москва, Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1976. *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.* Ленинград: Наука.
- Ленц, Э. Э. 1902. Описание оружия, найденного в 1901 г. в Кубанской области. В: *Известия Императорской археологической комиссии*. Вып. 4. Санкт-Петербург, с. 120-131.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука.
- Раев, Б. А., Симоненко, А. В., Трейстер, М. Ю. 1990. Этрусско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе. В: Ждановский, А. М., Марченко, И. И. (ред.). *Древние памятники Кубани*. Краснодар, с. 117-135.
- Радюш, О. 2014. О северной границе распространения так называемых «кинжалов с вырезами». *Stratum Plus*, 4, с. 231-245.
- Симоненко, А. В. 2008. Тридцать лет спустя. Послесловие-комментарий. В: Хазанов, А. М. *Избранные научные*

- труды: Очерки военного дела сарматов*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 238-286.
- Симоненко, О. В. 2016. Вироби з Близького Сходу у сарматів Північного Причорномор'я. *Археологія та давня історія України*, 2 (19), сс. 165-173.
- Трейстер, М. Ю. 1992. Кельти в Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 2, с. 37-50.
- Хазанов, А. М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.
- Храпунов, И. Н. 2010. Оружие из могильника Нейзац. In: Urbaniak, A. et al. (eds.) *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączynskiej w 65. rocznicę urodzin*. Łódź; Warszawa, s. 535-555.
- Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.
- Черненко, Е. В. 1971. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии. В: Либеров, П. Д., Гуляев, В. И. (ред.) *Проблемы скифской археологии*. Москва: Наука, с. 35-38.
- Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.
- Шилов, В. П. 1978. «Кельтские» бронзовые шлемы в степях Восточной Европы. В: Кропоткин, В. В., Матишин, Г. Н., Петерс, Б. Г. (ред.) *Проблемы советской археологии*. Москва: Наука, с. 109-112.
- Černenko, E. V. 2004. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lebedynsky, I. 2017. From Sarmatia to Gaul: three presumably Alan "notched blades" found in France. In: Toichkin, S. (ed.) *History of Antique Arms. Researches 2016*. Vol. 1. Kyiv, p. 123-124.
- Treister, M. 1991. Etruscan objects in the North Pontic Area and the ways of their penetration. *Studi Etruschi*, LVII, p. 71-79.

References

- Zaitszev, Yu. P. 2007. Sholomy typu Montefortino i halatskyi nekropol u Bohazkeyi: o dyn kazus u vitchizniani sarmatolohii. *Arheologia*, 3, p. 101-108.
- Kazakevych, H. M. 2009. Pro etrusko-italiiski ta keltski sholomy u pivnichnomu Prychornomorii. *Arheologia*, 3, p. 19-25.
- Kazanski, M. 2014. Gelon s kosoy: o drevkovom oruzhii epokhi pereseleniia narodov. *Stratum Plus*, 6, p. 105-111.
- Kirpichnikov, A. N. 1966-1971. *Drevnerusskoie oruzhiie*. V. 1-3. Moskva; Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov, A. N. 1976. *Voiennoie delo na Rusi v XIII-XV vv.* Leningrad: Nauka.
- Lenz, E. E. 1902. Opisaniie oruzhiia, naidennogo v 1901 g. v Kubanskoii oblasti. In: *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*. V. 4. Sankt-Peterburg, p. 120-131.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzheniie skifov*. Moskva: Nauka.
- Raiev, B. A., Simonenko, A. V., Treister, M. Yu. 1990. Etrusko-italiiskiie i keltskiie shlemy v Vostochnoi Evrope. In: Zhdanovskii, A. M., Marchenko, I. I. (eds.). *Drevniie pamiatniki Kubani*. Krasnodar, p. 117-135.
- Radiush, O. 2014. O severnoi granitse rasprostraneniia tak nazyvaiemykh "kindzhalov s vyrezami". *Stratum Plus*, 4, p. 231-245.
- Simonenko, O. V. 2008. Tridtsat let spustia. Poslesloviie-kommentarii. In: Khazanov, A. M. *Izbrannyye nauchnyie trudy: Ocherki voennogo dela sarmatov*. Sankt-Peterburg: SPbGU, p. 238-286.
- Simonenko, O. V. 2016. Vyroby z Blyzkooho Skhodu u sarmativ Pivnichnoho Prychornomoria. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), p. 165-173.
- Treister, M. Yu. 1992. Kelti v Pivnichnomu Prychornomorii. *Arheologia*, 2, p. 37-50.
- Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voienno delo sarmatov*. Moskva: Nauka.
- Khrapunov, I. 2010. Oruzhyie iz mogilnika Neizats. In: Urbaniak, A. et al. (eds.) *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączynskiej w 65. rocznicę urodzin*. Łódź; Warszawa, p. 535-555.
- Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospek*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernenko, E. V. 1971. O vremeni i meste poiavleniia tiazheloi konnitsy v stepiakh Evrazii. In: Liberov, P. D., Guliaiev, V. I. (ed.) *Problemy skifskoi arkheologii*. Moskva: Nauka, p. 35-38.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskiie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shylov, V. P. 1978. "Keltskiye" bronzovyye shlemy v spepiakh Vostochnoi Evropy. In: Kropotkin, V. V., Matiushyn, G. N., Peters, B. G. (eds.) *Problemy sovetskoi arkheologii*. Moskva: Nauka, p. 109-112.
- Černenko, E. V. 2004. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lebedynsky, I. 2017. From Sarmatia to Gaul: three presumably Alan "notched blades" found in France. In: Toichkin, S. (ed.) *History of Antique Arms. Researches 2016*. Vol. 1. Kyiv, p. 123-124.
- Treister, M. 1991. Etruscan objects in the North Pontic Area and the ways of their penetration. *Studi Etruschi*, LVII, p. 71-79.